

УДК [338.48:902.035](477.54)

Покоłodна М.М., к.г.н., доцент

Заварзіна В.А.

Хорохоріна В.В.

Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова

ШЛЯХИ ВИКОРИСТАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ РЕСУРСІВ ДЛЯ ЦІЛЕЙ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ (НА ПРИКЛАДІ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ «ДОНЕЦЬКЕ ГОРОДИЩЕ», ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ)

В статті розглянуті шляхи використання археологічних ресурсів з метою розвитку туризму. Обґрунтовано доцільність організації туристської дестинації на базі археологічної пам'ятки національного значення, яка буде об'єднувати в собі рекреаційну та пізнавальну функції, а саме - створення Культурно-етнічного парку «Донецьке Городище». Представлені узагальнення по основним складовим бізнес-плану даного проекту.

Ключові слова: археологічні туристські ресурси, туризм, культурно-етнічний розважальний парк.

Покоłodная М.Н., Заварзина В.А., Хорохорина В.В.

ПУТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ ДЛЯ ЦЕЛЕЙ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА (НА ПРИМЕРЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ПАМЯТНИКИ НАЦИОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЯ «ДОНЕЦКОЕ ГОРОДИЩЕ», ХАРЬКОВСКАЯ ОБЛАСТЬ)

В статье рассмотрены пути использования археологических ресурсов с целью развития туризма. Обоснована целесообразность организации туристской дестинации на базе археологического памятника национального значения, которая будет объединять в себе рекреационную и познавательную функции, а именно - создание Культурно-этнического парка «Донецкое Городище». Представлены обобщения по основным составляющим бизнес-плана данного проекта.

Ключевые слова: археологические туристские ресурсы, туризм, культурно-этнический развлекательный парк.

Pokoldna M., Zavarzina V., Khorokhorina V.

WAYS OF USING ARCHAEOLOGICAL RESOURCES FOR PURPOSES OF TOURISM DEVELOPMENT (ON THE BASE OF ARCHAEOLOGICAL OBJECT OF NATIONAL IMPORTANCE "DONETSKOE GORODISHCHE", KHARKOV REGION)

In this article the prospects for the use of archaeological objects for the tourism development are being discussed. The article examines the expediency of creating a tourist destination, which will combine the recreational and cognitive function. The necessity of the project "Cultural and Ethnic Park "Donetskoe Gorodishche" creation on the base of archaeological object of national importance "Donetskoe Gorodishche" was identified and justified. Based on performed studies and calculations the business plan, which sets out the preliminary amount of investment and the payback period, was created.

Key words: archaeological touristic resources, tourism, cultural and ethnic entertainment park

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. За даними органів охорони культурної спадщини, в Україні на державному обліку перебуває 131 тис. пам'яток. В їх структурі за кількістю переважають пам'ятки археології, чисельність яких сягає понад 57 тис. Проте їх потенціал поки що досить обмежено використовується для цілей розвитку

туризму в нашій державі, що й обумовлює актуальність та розвиток досліджень в цьому прикладному напрямку сучасного туристського ресурсознавства.

Аналіз останніх досліджень, у яких започатковано вирішення проблеми. Теоретичні і практичні аспекти залучення археологічних ресурсів до розвитку екскурсійної діяльності та туризму висвітлювалися в працях як українських так і закордонних дослідників. Так, зокрема, серед українських вчених слід відзначити напрацювання Захар'єва В.А., Зинько В.Н., Кепіна Д.В., Оленковського М.Л., Титової О.М. та багатьох інших дослідників, які вивчали археологічні ресурси в рамках загальних туристсько-краєзнавчих та регіональних досліджень. Проте чисельність подібних публікацій залишається дуже обмеженою, торкається здебільшого найбільш атрактивних та вже достатньо відомих об'єктів та комплексів, а поміж тим, величезний пласт археологічних ресурсів держави залишається відомим лише серед спеціалістів-науковців, не популяризується та взагалі є не пристосованим до використання з пізнавально-рекреаційними цілями. Тому, в сучасних умовах піднесення національної свідомості, підвищеного інтересу до вивчення власного коріння та історії, залучення цих об'єктів до туристсько-екскурсійної справи, яка залишається найкращим засобом патріотичного виховання, виступає на передній план, і відповідно потребує теоретичного обґрунтування та розробки проектів практичного спрямування.

Цілі статті. Метою даної статті є узагальнення досвіду залучення археологічних ресурсів до використання в цілях розвитку туризму та розробка практично-орієнтованих пропозицій з цієї проблематики.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У комплексі історико - культурних ресурсів, що являють собою спадщину минулих епох суспільного розвитку і є передумовою для організації культурно-пізнавальних видів туристської діяльності, археологічні ресурси утворюють окрему групу на рівні з історичними, архітектурно-містобудівним, соціально-біографічними, подієвими, етнографічними та групою ресурсів, яку складають заклади культури та мистецтв.

До пам'яток археології належать - поселення (неукріплені - стоянки та селища, укріплені - городища, давні міста, фортеці), поховання, пам'ятки, пов'язані з виробництвом та давніми культами, пам'ятки давнього мистецтва та епіграфіки, інші різновиди археологічних пам'яток (оборонні споруди, не пов'язані з поселенням), законсервовані ділянки історичного культурного шару стародавніх населених пунктів, місця в яких проходять експедиційні археологічні дослідження, музейні стаціонарні експозиції та пересувні колекції.

Залежно від археологічної, естетичної, історичної, мистецької чи художньої цінності об'єкти культурної спадщини поділяють за категоріями національного та місцевого значення. В Україні нараховується 418 пам'яток археології національного значення, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток, проте лише 8,4% від їх загальної кількості певним чином задіяні у наданні послуг туристського спрямування.

Вивчення досвіду включення археологічних ресурсів до активної туристської діяльності дозволяє виділити наступні форми даної роботи:

- Організація спеціалізованих музеїв та археологічних експозицій при багатопрофільних музеях;
- Розробка туристських археологічних маршрутів;
- Організація тематичних археологічних екскурсій;
- Створення комплексних тематичних пізнавально-розважальних комплексів на базі археологічних об'єктів – ахео- та етно-парків.

Музеєфікація пам'яток, особливо археології, є усталеним ефективним та раціональним способом їх збереження та експонування. Проте сучасний споживач є доволі вибагливим і таким, що потребує при відвідуванні туристських об'єктів високого ступеню збереженості, реалістичності, атрактивності та незвичності представлення експонатів. Через це, сучасні музеї, вдаються до багатьох різноманітних засобів, в тому числі, і організацію експозицій не в стандартних музейних павільйонах, а просто неба. Слід відзначити, що для археологічних об'єктів, які безпосередньо прив'язані до відповідної місцевості, це на сьогодні виступає одним з найбільш перспективних способів представлення. Переваг у музеїв просто неба досить багато, це: комплексний та інтерактивний характер експозиції, максимально точне представлення (в натуральну величину) та відкритий доступ до експонатів; можливості для показу як матеріальних, так і нематеріальних об'єктів спадщини; можливості для занять експериментальною археологією під керівництвом фахівців та ін. В Україні мається гарний приклад організації подібного археологічного скансену: у селі Легедзене Тальнівського району Черкаської обл. створено Музей під відкритим небом поселень-гігантів трипільської культури. Тут до уваги туристів представлені знахідки трипільської культури, зокрема речі побуту зі своєрідними трипільськими розписами та орнаментом. Відвідувачі музею можуть не тільки побачити, як виготовляються керамічні вироби, як робиться своєрідний трипільський розпис, взяти участь у справжніх археологічних розкопках, а й пожити у відтворених будинках трипільців.

Розробка тематичних екскурсійних археологічних турів також поступово входить в практику діяльності турпідприємств. При цьому турпропозиції не обмежуються підбором туристських центрів з відповідним ресурсним потенціалом тематичних експозицій в музеях, а, навпаки, включають активний компонент, зокрема, залучення до практики археологічних досліджень. До речі, слід зазначити, що явище це не нове і залучення волонтерів до проведення археологічних розкопок практикувалося фактично з моменту їх активного початку. Наприклад, проект «Експедиція 53», який передбачає для туристів можливість прийняти участь на розкопках античних поселень на березі Овідія на місці фортеці Аджидер в Одеській області. Проект передбачає здійснення як одноденних екскурсій, так і повноцінних турів, наприклад, «Три дня из жизни археолога или азы кладоискательства». Програма туру включає інструктаж з техніки безпеки, пробу роботи з обладнанням на спеціальному тренувальному майданчику, знайомство з музеєм просто неба та нещодавно знайденими артефактами, пошукову роботу та надбання навичок практичної археології, відвідування майстер-класу по реставрації. Всі заходи здійснюються під керівництвом кваліфікованих фахівців.

Організація тематичних археологічних екскурсій по технології не вирізняється від всіх інших і проходить стандартні етапи підготовки. Важливим для якісного виконання археологічної тематичної екскурсії є підготовка екскурсовода, зокрема його попереднє ознайомлення з експозиціями музеїв та іншими доступними джерелами екскурсійної інформації. Екскурсія повинна будуватися на точному документальному матеріалі, що забезпечує науковість і вірогідність розповіді екскурсовода. Крім того, важливі послідовність і систематичність у подачі матеріалу. Важливим є і дотримання окремих елементів методики та техніки проведення таких екскурсій, зокрема дотримання підвищених вимог безпеки на об'єкті, широке використання прийому реконструкції, локалізації, характеристики, персоніфікації та інш. Прикладом організації тематичних археологічних екскурсій виступає відвідування історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» в Харківській обл., у якому екскурсанти мають можливість ознайомитися з одним з найвідоміших в світі об'єктів салтово-маяцької культури VIII-IX сторіч.

Іншим потужним і найбільш привабливим напрямом залучення археологічних ресурсів до туристської діяльності виступає створення комплексних тематичних пізнавально-розважальних комплексів на базі археологічних об'єктів – ахео- та етно-парків.

Культурно - етнічний парк - це відокремлена територія, яка має розвинуту інфраструктуру та оформлена у національних традиціях. Це туристська дестинація, яка комплексно об'єднує у собі тематичні побудови, музейні приміщення, торгівельну зону, підприємства ресторанного господарства, готелі або зону кемпінгу для відвідувачів, що бажають залишитися на декілька днів. У парках такого типу регулярно влаштовуються тематичні святкування, фестивалі, майстер-класи.

Проект створення культурно-етнічного парку розроблений на прикладі розвинення туристського потенціалу археологічної пам'ятки національного значення "Донецьке Городище".

Донецьке городище – найбільше та найдавніше із 40 городищ, знайдених в Харківській області. Це багаточасовий пам'ятник археології на території якого зберіглись сліди скіфської, роменської та ранньослов'янських культур.

Перші сліди життєдіяльності людей датуються епохою пізньої бронзи. Це були фрагменти ліпного посуду і кременеві вироби, характерні для зрубової культурно-історичної спільності.

Численніші знахідки представлені матеріалами скіфської епохи ранньої залізної доби, коли значно посилилася загроза нападу степових кочівників на осіле землеробське населення лісостепу.

Більш значущі знахідки належать до двох періодів: ранньослов'янське поселення VIII-X ст. і давньоруське місто X-XIII ст.

На сьогодні становище, у якому опинилась ця унікальна пам'ятка є критичним. Зараз територія перетворилася на смітник, через який загальні збитки, які зазнала природа, становлять приблизно 1 млн. грн. Проте відновлення цього національного спадку поки що можливе шляхом створення туристського етнічно-культурного центру, який би приваблював відвідувачів не тільки з області, але й туристів з інших регіонів, оскільки подібних об'єктів немає на території східної частини держави. Крім того, даний об'єкт допомагатиме відродити традиції, примножить знання про історію та побут пращурів, а також буде стимулом для розвитку самодіяльної творчості, художніх промислів, народних ремесел та змістовного проведення дозвілля.

Мета проекту – створення культурно-етнічного розважального парку «Донецьке городище».

Місце реалізації проекту – с. Покотилівка Харківського району Харківської області.

Основні напрямки діяльності: проведення культурних, історичних, пізнавальних екскурсій, проведення майстер-класів з народних ремесел, танців та кулінарії; надання в прокат тематичних костюмів, фото- та відеозйомка, організація та проведення розважально-історичних вистав та концертів, виготовлення та продаж сувенірів, проведення музичних та етнічних фестивалів, організація особистих і корпоративних свят (дні народження для дітей і дорослих, ювілеї компаній, весілля і зустрічі клубів за інтересами); надання послуг кінної стайні, організація експозицій в музеї та за його межами, послуги тиру, прокат обладнання для водних розваг біля обладнаного пляжу, надання послуг з харчування та розміщення гостей у наметовому середньовічному містечку.

Термін реалізації проекту – 3 роки.

Строк окупності – 3 роки.

Орієнтовна вартість проекту: 6 962 000 грн.

Для того, щоб виявити доцільність створення подібного об'єкту, необхідно було провести маркетингові дослідження, які дозволяють оцінити актуальність проекту, можливий попит та способи стимулювання покупців. Для виявлення сильних та слабких сторін проекту, а також можливостей та загроз був розроблений SWOT-аналіз (табл. 1).

Таблиця 1

SWOT-аналіз

Сильні сторони	Слабкі сторони
1. Унікальність(відсутність схожих проектів в регіоні) 2. Доступні ціни 3. Працює круглий рік 4. Сучасний підхід до обслуговування 5. Історична цінність 6. Глибокий аналіз ринку та розуміння смаків споживачів	1. Віддаленість від метро 2. Тривалий період окупності 3. Непідготовленість території 4. Неспрацьований колектив
Загрози	Можливості
1. Поява конкурентів 2. Неприятливі погодні умови 3. Нестабільність попиту 4. Напружена економічна та політична ситуація в країні 5. Зміна смаків споживачів	1. Створення додаткових елементів інфраструктури 2. Розробка унікальної розважальної програми 3. Залучення інвесторів 4. Використання пілг держави 5. Розширення діапазону надаваних послуг 6. Вихід на нові сегменти ринку

Аналіз конкурентного середовища виявив, що культурно-етнічний розважальний парк "Донецьке Городище" немає аналогів. Найбільш близьким за змістом до майбутньої дестинації є парк "Київська Русь". Проте велика відстань між об'єктами - 500 км - значно зменшує конкурентну боротьбу. Також "Донецьке Городище" має ряд унікальних особливостей - воно розташовано на березі річки, що дає доступ до водних розваг; охоплює декілька археологічних періодів, крім часу Київської русі, що робить проект різноманітнішим; пропонуватиме своїм гостям калейдоскоп унікальних у своєму роді подій і свят.

Прогнозована кількість відвідувачів Культурно-етнічного розважального парку "Донецьке Городище" становить 123,5 тис. осіб на рік.

Середня вартість одного перебування людини у парку визначена на рівні 140 гривень.

Для просування даного проекту та його популяризації серед населення буде здебільшого використовуватись Інтернет-простір, проте на початку будівництва, в момент відкриття та на час проведення наймасовіших подій планується також задіяти і традиційні ЗМІ: як місцевого рівня, так і загальнонаціональні.

"Донецьке городище" розробляється як проект національного значення, який буде приваблювати туристів з усієї країни та із-за кордону.

На мапі (рис.1) представлена диференціація відвідувачів за рівнем наближеності до об'єкта.

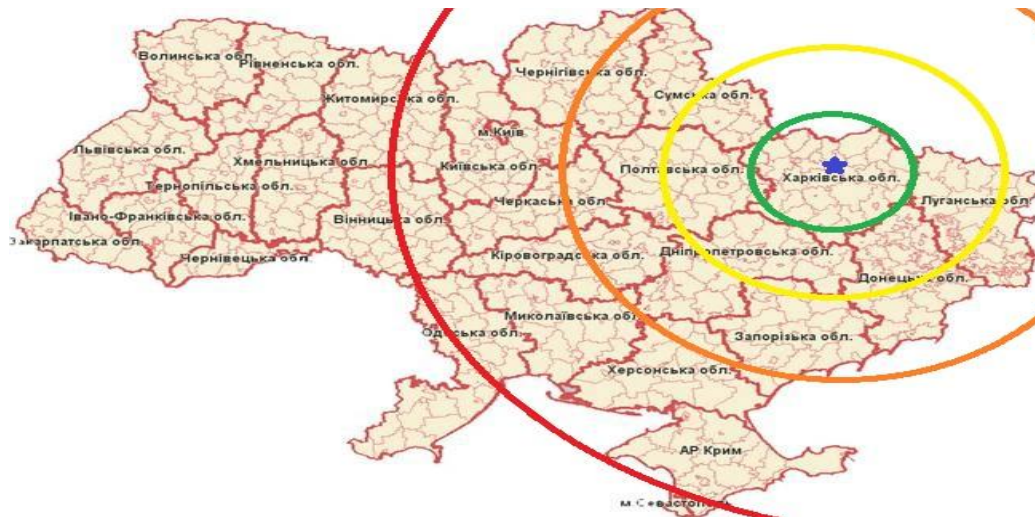

Рис.1. Диференціація відвідувачів за рівнем наближеності до об'єкта

Туристи, які проживають у межах зеленого кола - найбільш потенційні відвідувачі парку, у межах жовтого кола – також є доволі активними потенційними відвідувачами, адже парк "Донецьке Городище" на сьогоднішній день для них найближчий об'єкт подібного роду. Ті, хто мешкає у межах жовтогарячого кола знаходяться на середній відстані від об'єкту і їм доцільніше їхати більше ніж на день. Рівень потенційності відвідування туристів, які мешкають в межах червоного кола - значно нижче, адже вони знаходяться на відстані вищій за середню. Також в цій ситуації Городище конкурує з багатою кількістю об'єктів, що знаходяться в Київській області.

Для того, щоб заохочувати туристів з віддалених регіонів та підтримувати інтерес тих потенційних гостей, хто проживає неподалік, організаторами розробляється календар подій, де певні дні (найчастіше це вихідні дні та народні й державні свята) насичені різноманітною комплексною спеціалізованою програмою, яка розкриває зміст свята та поєднує у собі пізнавальну, виховну та рекреаційну функції. Для прикладу можна привести такі варіанти свят: "Конкурс краси "Донецька Русалка"", "Майстер класи з кулінарії "Ай, молодець!"" , "Великий Український ярмарок", Кінний фестиваль "Золота Грива" та інші. Треба зауважити, що календар розробляється заздалегідь і для кожного року окремо, адже дати проведення та зміст події залежить від календарних днів та різноманітних особливостей української культури. Календар подій урізноманітнить проведення часу у парку.

План виробництва

Площа – 40 000 м².

Реалізація проекту передбачає створення 4 основних зон: Бронзовий вік, Ранній залізний вік, Ранньослов'янський час, Давньоруський час. А також рекреаційних зон, музею, парково-виставкової зони, обладнаного пляжу, тиру, сцени, корчми, кемпінгу.

Що стосується осіб, які будуть обслуговувати процес функціонування парку, то кількість створюваних робочих місць дорівнює 197.

Фінансовий план

З метою раціонального витрачання коштів і повернення інвестицій пропонується поетапний ввід в експлуатацію приміщень та зон парку на протязі трьох років, тому тривалість підготовчого періоду становить 3 роки: у першому році необхідна сума – 700 000 грн.; у другому році – 5 093 000 грн.; у третьому році – 1 169 000 грн. Загальна сума інвестицій складає 6 962 000 грн.

Витрати підготовчого періоду включають: витрати очистки території, розробка проекту (картосхеми), ландшафтні роботи, а також проведення комунікацій, будівництва основних об'єктів та зон.

Витрати основного періоду включають витрати, пов'язані з експлуатацією парку: витратами на оплату праці; нарахування на фонд оплати праці, пов'язані з обов'язковим державним соціальним страхуванням; витратами на комунальні платежі та рекламу, а також витратами на утримання музейної експозиції.

Для того, щоб підприємство функціонувало, необхідно, щоб доходи перевищували витрати. На рисунку 2 видно, що на третьому році функціонування, витрати стають менше, ніж доходи.

Для оцінки ефективності проекту визначаються такі показники як сума чистої приведеної вартості; період повернення інвестицій; індекс прибутковості (рентабельності). За розрахунковий період прийнято період тривалістю 10 років.

Для розрахунку зазначених показників складено таблицю 2.

Чиста приведена вартість (NPV) — це приведена до теперішнього часу різниця між вигодами від проекту та сумою усіх витрат на проект.

З таблиці видно, що сума чистої приведеної вартості за 10 років становить 13 925 918,6 грн.

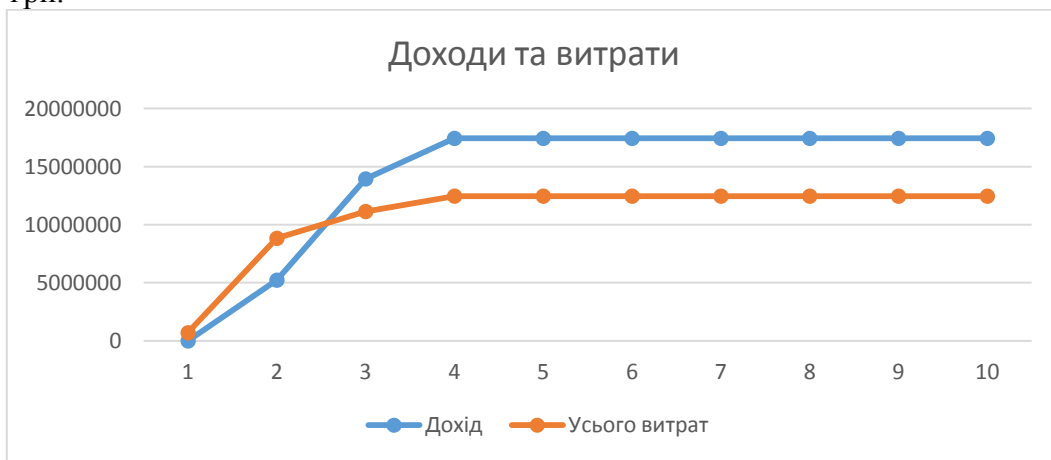

Рис. 2. Доходи та витрати

Для визначення періоду повернення інвестицій у таблиці 2 визначена сума чистої приведеної вартості наростаючим підсумком. Період повернення закінчується у році в якому сума чистої приведеної вартості змінює знак з від'ємного на позитивний. Як видно з таблиці, період повернення інвестицій складає 3 роки.

Таблиця 2

Розрахунок суми чистої приведеної вартості наростаючим підсумком

Рік	Дохід	Інвестиції	Поточні Витрати	Усього витрат	Чистий грошовий потік	Коефіцієнт приведення	Чистий приведений грошовий потік NPV	NPV наростаючим підсумком
1	0	700 000	0	700 000	-700 000	1	-700 000	-700 000
2	5 230 395	5 093 000	3 739 341	8 832 341	-3 601 946	0,8696	-3 132252,2	-3 832 252,242
3	13 947 720	1 169 000	9 971 576	11 140 576	2 807 144	0,7561	2122481,6	-1 709 770,663
4	17 434 650	0	12 464 470	12 464 470	4 970 180	0,6575	3267893,3	1 558 122,687
5	17 434 650	0	12 464 470	12 464 470	4 970 180	0,5718	2841948,9	4 400 071,611
6	17 434 650	0	12 464 470	12 464 470	4 970 180	0,4972	2471173,5	6 871 245,107
7	17 434 650	0	12 464 470	12 464 470	4 970 180	0,4323	2148608,8	9 019 853,921
8	17 434 650	0	12 464 470	12 464 470	4 970 180	0,3759	1868290,6	10 888 144,58
9	17 434 650	0	12 464 470	12 464 470	4 970 180	0,3269	1624751,8	12 512 896,42
10	17 434 650	0	12 464 470	12 464 470	4 970 180	0,2843	1413022,1	13 925 918,6
Усього								13 925918,6

На рис. 3 представлена динаміка NPV наростаючим підсумком

Рис. 3 Динаміка NPV наростаючим підсумком

Висновки. В цілому слід відзначити, що проведені розрахунки основних економічних показників по проекту створення Культурно-етнічного розважального парку "Донецьке Городище" свідчать про доцільність його реалізації. Проте втілення цього проекту у життя окрім економічного ефекту має і багато інших позитивних впливів: по-перше, це збереження унікального археологічного надбання; по-друге, це урізноманітнення туристської пропозиції Харківського регіону на ринку національного туризму; по-третє, проект має велике освітньо-виховне значення, щодо відтворення та збереження культурних традицій українського суспільства; по-четверте, це мультиплікаційний ефект від організації даного об'єкту.

На користь реалізації проекту Культурно-етнічного розважального парку "Донецьке Городище" свідчить також продумана стратегія підтримання уваги та інтересу до цього об'єкту на протязі всього року і всього життя, оскільки його широкі рекреаційні можливості дозволяють залучати найрізноманітніші кола споживачів, і роблять цей об'єкт місцем багаторазового відвідування.

Список використаних джерел

1. Археологические и палеонтологические экскурсии / [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.e-reading.club/chapter.php/94187/69/Izotova,_Matyuhina_-_Innovacii_v_sociokulturnom_servise_i_turizme.html
2. Афанасьев О.С., Бурлака С.В., Маркіна Ю.М. Скансени України як важливий туристичний ресурс. - Туристична індустрія: сучасний стан та пріоритети розвитку: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луганськ, 6-7 травня 2009 р.) – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. - С.80-84.
3. Бурков С.Б. Туристические возможности археологического наследия: теория и практика. Материалы I международной научной конференции «Глобализация и туризм: проблемы взаимодействия» Саратов, 15-16 апреля 2009 г. / [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://tourlib.net/statti_tourism/burkov.htm
4. Данилюк А. Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку. Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2006. - 104 с. - / [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/danyljuk.htm
5. Двадцать лучших этнографических музеев мира / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://redigo.ru/article/577>
6. Заповідник «Трипільська культура» - повертаємося до епохи неоліту. / [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://www.doroga.ua/poi/Cherkasskaya/Legedzino/Zapovednik_Tripoljskaya_kuljtura/1887
7. Кепін Д. В. Зарубіжний досвід популяризації пам'яток первісної археології та його використання для потреб туризму в Україні / Д. В. Кепін // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 548–549.
8. Оленковська Л. Історико-археологічні пам'ятки Херсонщини як об'єкти туризму та патріотичного виховання / Л. Оленковська, М. Оленковський // Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя. – К. : Реформа, 1998. – С. 196–199.
9. Поколюдна М.М. Туристське краєзнавство: навчальний посібник / М.М. Поколюдна, Л.Д. Божко. – Х. : ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2013. – 310 с.

10. Титова О. М. Пам'ятки археології як об'єкти організованого туризму / О. М. Титова // Туризм і завдання національно-культурного відродження України : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. – К. ; Черкаси, 1992. – С. 125.
11. Титова О.М. Принципи організації «археопарків» / О. М. Титова, Д. В. Кепін // Вісник УТОПК. – 2000. – № 1. – С. 55–64.
12. «Экспедиция 53» на раскопках античных поселений на берегу Овидия и на месте крепости Аджидер. / [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://exteam.com.ua/ru/proekty/3-novinka-turisticheskogo-sezona-ekspeditsiya-53>

Рецензент д.е.н., професор Писаревський І.М.